

**ՓԻԼԻՍՈՓՈՅԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ
ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐԸ ԳՐԱԲԱՐՈՒՄ**

Հին հայերենն ունեցել է հարուստ և ճկուն բառապաշար, ինչը միաժամանակ բառակազմական կենսունակ հնարավորություններ է ընձեռել: Այդ հանգամանքը նպաստել է մեր լեզվի բառապաշարի հարստացմանը, այդ թվում և գիտական ոլորտի բառերի, մանավանդ երբ փոխառվում էին տերմինային բառերի նշանակությունները և սեփական լեզվական միջոցներով ստեղծվում համապատասխան բաղադրություններ:

Տերմինային բաղադրությունների քննությունը, դրանց բառակազմական կաղապարների առանձնացումը տերմինաբանության կարևոր խնդիրներից են: Իսկ «բառակազմական միավորների մեջ փոխառյալ տարրերի առկայությունը, բառակազմական կաղապարների պատճենումը, ոչ գործուն բառակազմական միավորների գիտակցված ակտիվացման և արհեստականորեն ստեղծված բառակազմական տարրերի ներմուծման փաստը, անհատական բառաստեղծական լայն հնարավորությունները թույլ են տալիս ենթադրելու, որ բառային մակարդակը (այդ թվում բառակազմական համակարգը) լեզվական այլ մակարդակների համեմատ՝ այքի է ընկնում առավել շարժունությամբ և «թափանցելիությամբ» արտալեզվական հանգամանքների հետ ավելի որոշակի կերպով»¹: Այս փաստն ապացուցում են լեզվական իրողությունները, իսկ ստեղծված «բառակազմական նորամուծությունները թե՛ կաղապարների և թե՛ նյութական միավորների առումով մտան լեզվի մեջ և պահպանվեցին որպես նրա օրգանական մասը»²:

Բառակազմությունը՝ որպես լեզվական համակարգի միջակա մակարդակ, իրար է կապում բառապաշարը և քերականությունը: Մի կողմից այն նպաստում է բառակազմի համալրմանը, երբ լեզվում արդեն գոյություն ունեցող բառերի հիման վրա ստեղծվում են նոր բառեր, իսկ մյուս կողմից՝ բառակազմական ածանցները, ավելանալով բառին, նրան հաղորդում են որոշակի քերականական իմաստ՝ դրանով իսկ ընձեռելով անհրաժեշտ վերլուծություններ կատարելու հնարավորություն:

Բառակազմության հիմնական հասկացությունը բառն է: Այստեղ նույնացնում ենք բառ և տերմին հասկացությունները, քանի որ կառուցվածքային առումով նրանք դիտվում են նույն հարթության մեջ:

Այս դեպքում խոսքը վերաբերում է բաղադրյալ բառերին, որոնք, բաղկացած լինելով բառակազմական նվազագույն միավորներից, ենթարկվում են տրոհման:

Գրաբարում փիլիսոփայական տերմիններն արտահայտվում են պարզ կամ արմատական և բաղադրական կաղապարներով:

Պարզ կամ արմատական կաղապարներ

Պարզ կամ արմատական կաղապարներ ունեն այն բառերը, որոնք բաղկացած են մեկ հիմնական ձևային:

Մեր ընտրանքում եղած փիլիսոփայական տերմինների շարքում պարզ կամ արմատական կաղապարները շատ չեն: Ինչպես՝ ազգ, աշխարհ, արմատ, բան, գոյ, է, հաւատ, հոգի, մարմին, միտք, որակ, պատճառ, սկիզբ, տարր և այլն: Պարզ տերմինները բառակազմական տեսակետից անտրոհելի են, թեպետ, ինչպես նշել է Գևորգ Ջախոկյանը, «բառերը իմաստապես անվերլուծելի միավորներ չեն: Լեզվի զարգացման յուրաքանչյուր տվյալ փուլում լինում են՝ ա)բառեր, որոնք այդ լեզվով խոսողների գիտակցության մեջ հանդես են գալիս որպես անվերլուծելի տարրեր, թեև պատմականորեն դրանք կարող են բաղադրի լինել»: Սա նշանակում է, որ ծագամբ և պատմականորեն բոլոր բառերը կազմությամբ պարզ չեն: Պարզ տերմիններին բնորոշ ամենակարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ դրանք բառակազմական բաղադրիչների այլևս չեն բաժանվում, բայց որպես այդպիսին մասնակցում են բաղադրյալ տերմինների ստեղծմանը: Ինչպես՝ սկիզբ-անսկիզբ-սկզբնաւոր-նախասկիզբ-անսկզբնակից,

¹ Լ. Հ ո վ ս փ յ ա ն, Գրաբարի բառակազմություն, Եր., 1987, էջ 362-363:

² Նույն տեղում, էջ 363:

³ Գ. Ջ ա հ ո լ կ յ ա ն, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Եր., 1974, էջ 150:

գոյ-գոյակ-ինքնագոյ-ինքնագոյակ-անգոյ-չգոյ, մարմին-մարմնաւոր-մարմնապէս, նիւթ-նիւթականք- աննիւթ-աննիւթական և այլն:

Ածանցական կառուարներ

Տվյալ դեպքում մենք գործում ենք հիմքի և ածանցի քննության հետ:

«Հիմք է կոչվում բառի յուրաքանչյուր իմաստակիր հատված, որից առանձնացվում է տվյալ եզրային՝ քերականական ձևաբան, թեև այդ հատվածը ինքնին կարող է նույնպես քերականական ձևաբաններ պարունակել»⁴, իսկ «ածանցման հիմնական պարն է մեկ հիմնական և մեկ երկրորդական ձևաբանի թաղադրությունը»⁵: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ հիմքը բառակազմական դասերի մեջ հանդես է գալիս որպես բառի հիմնական և անփոփոխ մաս և, միաժամանակ, հիմնական և երկրորդական ձևաբանների հետ գոգորդվելու դեպքում կարող է ստանալ հատուկ ձևավորում:

Փիլիսոփայական ածանցավոր տերմինները բավական մեծ թիվ են կազմում գրաբարում:

Արմատական տերմինները՝ որպես հիմնական ձևաբաններ, ստանում են զանազան ածանցներ, որոնք որոշակի են դարձնում նրանց արտահայտած նշանակությունը: Այդ տերմինների բառակազմական նկարագիրը պատկերացնելու համար մենք խմբավորել ենք դրանք ըստ հիմքի կազմության:

Փիլիսոփայական տերմինների ձևավորման գործում կարևորվում է հունարան դպրոցի դերը, ուստի առաջին հերթին առանձնացնենք այն տերմինները, որոնք ստեղծվել են հենց հունարան դպրոցի կերտած նախաձանցներով՝ առաջնորդվելով վերոնշյալ մոտեցմամբ: Այսպես՝

ա) Պարզ կամ արմատական հիմքեր. «սրանք միաձևայն են, համընկնում են արմատի հետ և բառակազմական տեսանկյունից անտարբարությունն են. դրանք ածանց են ստանում կամ սկզբից կամ վերջից» (տվյալ դեպքում միայն սկզբից), ինչպես՝ ապագայ, ապառնի, բացարձակ, ընդունակ, նախասկզբ, ներկայ և այլն:

բ) «Ածանցող հիմքը ածանց է առնում սկզբից և վերջից»⁶. այսօրինակ կառույցները մեծ թիվ են կազմում փիլիսոփայական տերմինների շարքում, ինչպես՝

ապարանություն	ընդհանրական	ներշնչական
առաձգական	հակադրություն	ներշնչանք
առասացություն	հակակայություն	ստորադրություն
բաղադրություն	հակառակություն	ստորասացություն
բաղանունություն	հակասություն	ստորասություն
բաղդասություն	նախագիտություն	վերաբանական
բաղխոնական	նախախնամություն	վերաբերություն
բացաբություն	ներանձնական	տրամաբանություն
բացերություն	ներգործական	տրամախոնություն
ենթակայություն	ներդաշնակություն	տրամախոսություն
ենթակացություն	ներհմտական	և այլն:

գ) Բաղադրական հիմքերն իրենց կազմությամբ լինում են սերող և բաղադրող:

Երբ բաղադրական հիմքին ավելանում է ածանց կամ այլ բաղադրական հիմք, հիմքը սերող է, իսկ բաղադրող հիմքն ավելանում է սերող հիմքին՝ կազմելով նոր բաղադրություն: «Նախաձանցավոր բաղադրությունների մեջ հաճախ դժվար է լինում որոշել, թե որն է սերող հիմքը՝ նախաձանցով, թե՞ ածանց նախաձանցի մասը, ըստ որում շատ դեպքերում հնարավոր է թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը»⁷: Էդ. Աղայանն առաջարկում է իր լուծումը. «Այն բոլոր դեպքերում, երբ մեր արդի լեզվում առկա է նախաձանցով

⁴ Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 159:

⁵ Լ. Հ ո վ ս ե փ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 158:

⁶ Հունարան դպրոցի կերտած նախաձանցներն են՝ ապ-, աւել-, առ-, առոր-, արդ-, արա-, բակ-, բաղ-, բար-, բաց-, գաւ-, գեր-, դեր-, ենթ-, զկնի, զով-, ընդ-, ըստ-, բափ-, բեռ-, ինքն-, խոն-, կանուխ, կար, հակ-, հիւ-, մակ-, մատ-, մուշտ-, յաղագւ, յար-, յետ-, նախ-, ներ-, նը-, շաղ-, շար-, պատ-, պար-, ջով-, ստոր-, վաղ-, վասն, վեր-, տար-, ունց-, փար-, փոխ-, քան-, քող-:

⁷ Լ. Ք ա չ ա տ ր յ ա ն, Լեզվաբանության ներածություն, Եր., 2008, էջ 151:

⁸ Հ. Պ ե տ ր յ ա ն, Հայերենագիտական բառարան, Եր., 1987, էջ 380:

⁹ Էդ. Ա դ ա յ ա ն, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Եր., 1984, էջ 249:

կազմված բառի առանց նախածանցի ձևը, սերող հիմքը պետք է համարել նախածանցին հաջորդող մասը», իսկ «...նախածանցավոր մասը պետք է համարել սերող հիմք, եթե առանց նախածանցի կազմությունը գոյություն չունի»:⁹ Ընդունելով Էդ. Աղայանի այս մոտեցումը՝ առանձնացնենք մի քանի տերմիններ՝ երևույթը տեսանելի դարձնելու համար, ինչպես՝ բաղխոհական, նախագիտություն տերմիններում հոռիական և գիտություն բաղադրիչները լեզվում գոյություն ունեն որպես անկախ բառեր, իսկ ընդհանրական և հակադրություն տերմիններում սերող հիմքերն են ընդհանուր ու հակառիկ:

Նախածանցներից առավել կենսունակ են մաև ան- ժխտական նախածանցով կազմված փիլիսոփայական տերմինները, ինչպես՝

ա) Պարզ հիմք՝	բ) Ածանցող հիմքեր՝
անարար	անեղծական
անարուեստ	անիսկական
անգոյ	անիրատրություն
անմարմին	անլիություն
անմիթ	անկատարություն
անսկիզբ	անմահություն
անստեղծ	անմտություն
անօգտակար	անմիջական

Զ- ժխտական նախածանցով տերմինները համեմատաբար սակավ են, ինչը պայմանավորված է այդ ածանցի բառակազմական ամարտադրողականությամբ, ինչպես՝ չգոյ, չեական և այլն, որոնք պարզ հիմք ունեցող տերմիններ են:

Վերջածանցավոր տերմինները լայն տարածում ունեն ածանցավոր կազմությունների շարքում:

Հաճախադեպ են հատկապես -ություն, -ական, -ալոր վերջածանցներով կազմված ձևերը, ինչպես՝

ա) Պարզ հիմք՝	բ) Ածանցող հիմք	ե) Բայափիմք՝
ազատություն	ընդհանրական	գոյացություն
գոհություն	գ) Ածանցական հիմք՝	իմացություն
ժամանակական	ազատականություն	զ) Դերբայական հիմք՝
իմաստություն	բանաւորություն	ազդողական(ն)
ինքնություն	դիտատություն	աճելություն
խոհական	խոհականություն	ընտրողություն
մասնական	դ) Բարդ հիմք՝	իրողություն
մտաւոր	երևակայություն	կարողություն
շնչաւոր	ինքնիշխանություն	է) Հնչյունափոխված հիմք՝
սկզբնաւոր	ինքնագոյական	կատարելություն
ստեղծական և այլն:	խելամտություն և այլն:	ճշմարտություն և այլն:

Բաղադրյալ եզրապատկերներ

Բառաբարդումը կենսունակ բառակազմական եղանակ է: Այդ կաղապարով լեզվում կերտվում են բազմաթիվ նոր բարդություններ՝ բառային և տերմինային արժեքներով: Իհարկե, ածանցման համեմատությամբ բառաբարդումը, որպես տերմինակազմության միջոց, չի դրսևորում իր բոլոր հնարավորությունները, ինչպես, օրինակ, տերմինակազմությանը չեն մասնակցում կրկնավոր, կցական, հատվածական և հարադրական բարդությունները (եթե անգամ գոյություն ունեն, մեզ հանդիպած տերմինների մեջ այսօրինակ կառույցներ չեն հանդիպել):

Սեր ընտրանքում եղած փիլիսոփայական տերմինների շարքում գերակշռում են բուն կամ իսկական բարդությունները՝ հատկապես բարդ հիմք ունեցող հոդակապով կաղապարները:

Ինչպես արդեն նշել ենք, բաղադրական հիմքերը բաժանվում են երկու խմբի՝ սերող և բաղադրող. բարդ փիլիսոփայական տերմինների շարքում այս երկու տեսակներն էլ դրսևորվում են:

⁹ Էդ. Աղայան, *նշվ. աշխ.*, էջ 249:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 250:

Առանց ածանցի բաղադրական հիմքեր քիչ են հանդիպում: Ինչպես՝
ինքնագոյ (բաղադրող հիմք), *ողջախոտ* (սերտող հիմք) և այլն:

Ածանցավոր տարբերակներն ավելի հաճախադեպ են՝

անսկզբնակից (բաղադրող հիմք), *զգաստասիրություն* (սերտող հիմք), *ընդդիմակա-
 ություն* (սերտող հիմք), *իմաստասիրություն* (բաղադրող հիմք), *խելամտություն* (բաղադրող
 հիմք), *հաւաքաբանություն* (բաղադրող հիմք), *հետևաբանություն* (բաղադրող հիմք),
յարատևություն (սերտող հիմք), *յարակայություն* (սերտող հիմք), *շարաբանություն* (բաղա-
 դրող հիմք), *սնափառություն* (բաղադրող հիմք), *անձնիշխանություն* (անհոդակապ կա-
 ռույց, սերտող հիմք) և այլն:

Եվ այսպես, ինչպես նկատեցինք, փիլիսոփայական տերմինները գրաբարում
 հանդես են գալիս հետևյալ բառակազմական կաղապարներով՝

ա) Ածանցական կաղապարներ, որոնք ունեն պարզ, ածանցող և բաղադրող հիմ-
 քերով բաղադրվում են,

բ) Բաղադրյալ կաղապարներ, որոնց մեջ իշխում են հոդակապով կառույցները:

Փիլիսոփայական տերմինների շարքում ածանցավոր կազմությունները էական
 դեր ունեն և գերակշռող են: Նրանց մեջ որոշակի կշիռ ունեն հունաբան մախաժանցնե-
 րով կազմությունները: Մեր ընտրանքում եղած փիլիսոփայական տերմինների շարքում
 հունաբան դպրոցի ստեղծած բոլոր մախաժանցներով կառույցներ չհանդիպեցին. գոր-
 ծում էին հատկապես ապ-, բաղ-, բաց-, ենթ-, հակ-, մախ-, ներ-, վեր-, ստոր-, տրամ-
 մախաժանցները:

Ան- մախաժանցը, -ություն, -ական, -աւոր վերջածանցներն իրենց կենսունակու-
 թյունը դրսևորեցին մահ տերմինակազմության մեջ, սակավաթիվ էին չ- մախաժանցով
 կազմությունները:

Կային մահ բայահիմք, դեբբայական և հնչյունափոխված հիմքեր ունեցող տեր-
 միններ, ինչպես մահ հանդիպեցին այնպիսի կառույցներ, որոնք բառակազմական ա-
 ռումով տարբերվում են վերոնշյալներից, սակայն նրանց սակավությունը շարքեր կազ-
 մելու հնարավորություն առանձնապես չի ընձեռում, ինչպես, օրինակ, -եալ վերջավոր-
 ությամբ ավարտվող տերմինները՝ գիտացեալ, էականալ, -ում(ն) վերջավորությամբ
 տերմիններ՝ բաղաաւարումն, տարրորոշումն, -բար, -պէս, (ա)գոյն վերջածանցներով
 տերմիններ՝ անմիջակաբար, մարմնապէս, ներհակապէս, ներհակազոյն և այլն:

Բարդ տերմինները հիմնականում հոդակապով կառույցներ են՝ բաղադրող և սերտող
 հիմքերով:

Ներկայացնելով փիլիսոփայական տերմինների բառակազմական կաղապարնե-
 րը՝ նպատակ ունեինք բացահայտելու վերջիններիս կառուցվածքային առանձնահատ-
 կությունները և բառակազմական այս կամ այն միջոցի գործածականության հաճա-
 խականությունն այս ոլորտում՝ պայմանավորված տվյալ ժամանակաշրջանին բնորոշ
 լեզվական օրինաչափություններով:

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ФОРМЫ ФИЛОСОФСКИХ ТЕРМИНОВ В ГРАБАРЕ

___ Резюме ___

___ Г. Мнацаканян ___

Рассмотрение терминологического состава языка, разделение словообразо-
 вательных форм-один из важнейших вопросов терминологии.

Анализ словообразования философских терминов дает возможность опреде-
 лить их структурные особенности, частность того или иного словообразова-
 тельного средства в этой сфере.